

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

МЕЩЕНКО Євген Леонорович

ПОСХОВАННЯ СЕРЯД НАСЕЛЕННЯ КАТАКОМНОЇ КУЛЬТУРИ
ПІВНІЧНОСТЕПОВОГО ПОДІЛПРОВ'Я ТА ПЕРЕДСТЕПУ
/досвід вивчення з застосуванням формалізованих -
статистичних методів/

07.00.05 - археологія

07.00.09 - історіографія, джерелознавство та
методи історичного дослідження

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дніпропетровськ 1993

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Дніпропетровському державному університеті.

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор
КОВАЛЬОВА Ірина Федорівна

Офіційні опоненти:

1. Доктор історичних наук, професор ЧИЖОВ Микола Олександрович.
2. Кандидат історичних наук ПУСТОВАЛОС Сергій Янович.

Провідна установа – Запорізький державний університет,
Міністерство освіти України, м.Запоріжжя.

Захист відбудеться " 27 " жовтня 1993 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 053.24.08 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата наук при Дніпропетровському державному університеті. /320625, м.Дніпропетровськ, п. Гагаріна, 72, корп.І, ауд.604/.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Дніпропетровського державного університету.

Автореферат розісланий " _____ " _____ 1993 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
доцент

ТУТИК Л.С.

ЛНБ України ім.В.Стефаніка

00815235 (0)

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

Питання вивчення катакомбних пам'яток займають одне з провідних місць у дослідженнях по проблематиці доби бронзи України. За час, що минув з їх виділення у самостійну катакомбну культуру, введено в науковий обіг значні за обсягом звід нових емпіричних даних. Із зростанням та покращенням джерельної бази стало можливим інтенсивне дослідження проблем генезису, хронології, періодизації катакомбних пам'яток, питань культурогенезу і соціально-економічних реконструкцій. Найважливішим досягненням вивчення катакомбних пам'яток стало формування поняття катакомбної культурно-історичної області, яке відбиває уявлення про їх культурну єдність, а також диференціація масиву катакомбних стародавностей на окремі співіснуючі або змінюючі одна одну археологічні культури.

Одним із актуальних напрямів в області катакомбно-історичної проблематики виступають регіональні дослідження, що пов'язане з необхідністю розуміння нових матеріалів, виявленням їх культурної специфіки, розробкою питань культурної динаміки окремих територіальних груп, що створює основу здійснення широких культурно-історичних реконструкцій з історії стародавнього населення України.

Багаторічні широкомасштабні роботи археологічних експедицій, насамперед Дніпропетровського університету та експедиції "Дніпро-Донбас" за АН України сприяли тому, що зараз територія північностепового Подніпров'я і Переддніпров'я найбільш досліджені райони України. Значний за обсягом матеріал, який породить звідсі, дозволяє засобами археологічного джеолознавства, з використанням сучасних методів ліоетрії, об'єктивно і всебічно вивчати питання історії катакомбних племен кінця II - першої половини I тис. до н.е. районів північностепового Подніпров'я та Переддніпров'я. Слід зазначити, що катакомбні пам'ятки вказаної території займають особливе місце в системі стародавностей ККІО. По-перше, а географічному відношенні, цей район був контактним зносом для носіїв цілого ряду катакомбних культур і їх локальних варіантів, що не могло не відбитися в матеріальному комплексі та поховальному обряді. По-друге, займаючи периферійне положення в ареалі катакомбних племен, останні безпосередньо межували з іншими етнокультурними утвореннями Лісостепу. По-третє, довготривале збереження і переживання ямних традицій свідчить про певний період співіснування в Переддніпров'ї і північностеповому Подніпров'ї катакомбного і ямного населення. Проте відсутність загальної роботи з історії племен катакомбної культур північно-

ностепового Подніпров'я та Передстепу /за виключенням району Орільсько-Самарського межиріччя, якому присвячені праці І.Ф.Ковальової/ обмежує уявлення про особливості історичного процесу, який відбувався тут на рубежі III-II тис. до н.е.

Таким чином актуальність теми визначається загальним напрямком досліджень сучасного етапу на вивчення своєрідності катакомбних культур окремих регіонів і обумовлена значенням пам'яток північно-степового Подніпров'я і Передстепу для порозуміння процесу складення катакомбної культури на периферії ареалу КК10 а роль пізньоямного компонента в цьому. Культурна і хронологічна систематизація наявних матеріалів виступає як об'єктивна основа для широких культурно-історичних реконструкцій з історії стародавнього населення України.

Метод роботи є узагальнення і систематизація поховальних пам'яток катакомбної культури північно-степового Подніпров'я і Передстепу та їх культурно-історична характеристика. В ході дослідження були поставлені наступні конкретні завдання:

1. Провести типологічну класифікацію поховань та супроводжуючого інвентаря.
2. Виділити культурні групи та на основі даних курганної стратиграфії визначити хронологічні періоди їх розвитку.
3. З'ясувати локальну своєрідність матеріалів, які розглядаються в дослідженні та їх місце в системі старожитностей катакомбної культурно-історичної спільності.
4. Визначення характеру взаємодії ямної культури з культурами КК10, ступеню їх впливу, напрямків культурних зв'язків.

Наукова новизна роботи:

- запропонована типологія поховального обряду з врахуванням та кореляцією типології поховальних споруд: пози та системи просторової орієнтації померлих;
- розроблена типологія катакомбного поховального інвентаря, обґрунтовано його датування, виявлено зв'язок з конкретними культурно-обрядовими групами;
- виділені окремі культурні угруповання, носії яких приймали участь в складно-інтегрованому етнокультурному процесі розвитку катакомбної культури регіону і показані їх внесок в оформлення специфічного вигляду культури;
- розроблена регіональна періодизація. Показана специфіка катакомбних пам'яток досліджуваного регіону на кожному з хронологічних етапів.

Джерельна база. Основу роботи складають матеріали 732 катакомбних поховань, на базі яких розроблялась типологія та періодизація катакомбного поховального обряду. Останні одержані в наслідок досліджень новобудівчої археологічної експедиції ДДУ під керівництвом І.Б.Ковальової, в складі якої є тор праць з 1982 р., а також експедиції ІА АН України "Дніпро-Донбас" під керівництвом Ф.І.Телегіна. В процесі співставляючого аналізу катакомбних поховальних пам'яток північностепового Подніпров'я та Передстепу з пам'ятками інших територій були використані матеріали з фондів Дніпропетровського історичного музею, Інституту археології АН України, наукових установ Полтави, Запоріжжя, Воронежу. Використовувалась вітчизняна та зарубіжна література по катакомбній проблематиці в тій її частині, яка безпосередньо торкається теми дослідження.

Апробація роботи. Кожні частини і вся дисертаційна робота обговорювалась на засіданні кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського держуніверситету. Основні положення і висновки роботи викладені в доповідях та опубліковані в тезах наукових конференцій: "Проблеми изучения катакомбной культурно-исторической общности". Запорожье, 1990; "Скорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини". Полтава, 1990 р. і в статтях автора в археологічних виданнях 1984-1993 рр.

Практична цінність. Результати дослідження можуть бути використані як для рішення загальних проблем катакомбної КіО, так і при розробці спеціальних питань з катакомбної проблематики. Спроба на програма застосування формалізовано-статистичних методів дослідження може бути використана для вивчення поховального обряду не тільки катакомбної КіО, а й широкого кола поховальних систем різних археологічних періодів. Можливе застосування основних положень дисертації у викладанні загального та спеціальних курсів з археології та стародавньої історії України, при підготовці учбових посібників в музейній роботі.

Оструктура роботи. Дисертація складається з вступу, чотирьох глав і заключення. До роботи додається список літератури, таблиці та ілюстрації.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, формулюються мета та завдання роботи, відзначаються новизна і практична цінність дослідження, викладені принципи відбору джерел і охарактеризована

джерельна база. Приведена програма дослідження, яка ґрунтується на структурі поховального обряду і складається із трьох основних етапів.

Глава I присвячена проблемам історіографії історії дослідження катакомної культури півночі Степового Подніпров'я. Передступу. В першому параграфі представлено стислий огляд робіт загального характеру, а також тієї їх частини, яка присвячена вивченню катакомбної культури в межах розглядуваного району.

Перший період охоплюючи хронологічні рамк. з середини XIX ст. до початку XX ст., характеризується виділенням культури і розширенням географії вивчення катакомбних стародавностей. Спроби їх історичної інтерпретації в значній мірі затруднюються обмеженим обсягом розкопаних матеріалів, а також нерозробленістю теоретичних положень /Д.Я.Самоковасов, А.А.Вобринський, Н.З.Бранденбург, А.А.Спідін та ін./. Особлива заслуга у вивченні катакомбних пам'яток належить В.А.Городцову, який виділив із групи поховань із скорченими пофарбованими кістяками, поряд з ямною та зрубною, катакомбну культуру. На думку дослідників, кожна із виділених груп була в етнічному відношенні особливою і не переходила одна в другу, а хронологічно слідувала одна за другою. Таким чином, В.А.Городцовим була запропонована міграційна гіпотеза походження катакомбної культури. Ряд важливих спостережень за місцевими особливостями катакомбних пам'яток, на жаль Д.І.Яворницькому.

На початку 30-х років спостерігаються спроби переосмислити висунуті В.А.Городцовим положення відносно генезису катакомбної культури /А.П.Кругл в та Г.В.Підгаєцький, О.А.Кривцова-Гракова/. Подальший період вивчення відзначений гострою дискусією прибічників теорій автохтонного і міграційного походження носіїв катакомбної культури. В дослідженнях Т.В.Полової одержала подальший розвиток концепція еволюційного розвитку ямної культури у катакомбну та їх генетичної спорідненості. Виділяючи три етапи в розвитку катакомбної культури, вона віднесла до першого етапу ямно-катакомбні поховання, відмічаючи найбільшу концентрацію останніх в Приазов'ї та Подніпров'ї. Поповнення джерельної бази сприяло визнанню особливого характеру генезису носіїв катакомбної культури, зокрема ствердженням про формування останніх на місцевій основі в їх взаємодії, як блоку культур /С.Н.Вратченко, Г.А.Бвадокімов, В.А.Трифонов та ін./.

Критична рецензія погляди Т.В.Полової була здійснена С.С.Бере-

занською і О.Г.Шолошиковою. Відтворюючи своєрідність матеріалів Нижнього Подніпров'я, автори поставили під сумнів саму присутність тут власно катакомбного населення. Надалі концепція про міграційне походження катакомбників отримала розвиток в дослідженнях Л.С.Клейна, В.А.Тесенко, Н.С.Ніколаєвої, В.О.Сафронова, Ю.О.Шилова та ін. Але, при наявності загального підходу до даної проблеми, питання визначення історичної праатьківщини і механізму міграції катакомбних племен не одержали однозначного рішення, розділившись на дві концепції: південну та західну.

Важливим внеском в рішення поставлених завдань стала розробка категорії катакомбної культурно-історичної області, що дало змогу досліджувати питання генезису і особливостей розвитку окремо для кожного регіону.

Наявність в раньокаатакомбному обряді Нижнього Подніпров'я рис явної культури не викликає сумніву, проте питання про причини і характер трансформації останніх залишається дискусійним. Прихильники автохтонної теорії /Г.Д.Бвдокімов, А.М.Смірнов/ припускають еволюційний характер процесу переходу, передумови якого слід шукати в особливостях попереднього розвитку. Прихильники міграційної теорії відмічають факти довгочасного співіснування явного і катакомбного населення, що привело до формування пам'яток змішаного /явно-катакомбного/ типу і вплинуло на оформлення всього культурного обрису нижньодніпровського типу.

Неоднозначно вирішується і питання про витоки появи випростаної інгумації в катакомбному поховальному обряді та пов'язаної з ним проблемою культурної орієнтації пам'яток т.зв. інгульського типу. Так, поряд з думкою про прийшлий характер останніх, розглядається питання про генетичний зв'язок випростаного обряду з місцевими неолітичними /постмаріупольськими/ традиціями /І.І.Ковальова, А.Н.Гві/.

В цілому можливо відмітити, що особливості географічного положення території півночі Степового Подніпров'я і зредстепу створили складну культурну ситуацію, що складалася саме тут наприкінці 7-початку II тис. до н.е. Проблеми виокремлення с.нокультурних рис та аналізу внутрішнього змісту місцевої катакомбної культури розглядалися в роботах І.І.Ковальнової, З.П.Маріної, окремі аспекти - П.О.Чуховим, С.М.Пустоваловим та іншими дослідниками. Значне збільшення цферельної бази, яке спостерігається у 80-х роках створило передумови для подальшої розробки вказані проблематики. Основний

шлях вирішення існуючих проблем полягає у вивченні мас вих категорій археологічних джерел і подальшому удосконаленні методів їх дослідження, ветуче положення серед яких належить кількісним методам аналізу.

В історії вивчення катакомбної культури в теріоріальних рамках півночі Степового Подніпров'я і Передстепу, розглянутої в § 2, виділяються три основних етапи, які відрізняються як теоретичним осмисленням одержаних матеріалів, так і масштабами досліджень. Найбільш значні досягнення на першому етапі пов'язані з діяльністю Д.І.Яворницького за часів підготовки до проведення XIII археологічного з'їзду. Формування основного зводу джерел відноситься до останнього, третього етапу, який починається в 70-х роках і характеризується цілеспрямованим, систематичним і комплексним характером робіт по вивченню катакомбних пам'яток Орільсько-Самарського межиріччя та степових районів Дніпровського Надпоріжжя.

Глава II присвячена аналізу внутрішньоструктурних систем поховального обряду /: топографії могильників, типології поховальних споруд, положення та просторової системи орієнтації померлих, ритуальних особливостей обряду та ін./ і виявленню специфіки їхніх рис та особливостей їх прояву в конкретних умовах. Внаслідок різного характеру явищ і процесів, які розглядаються, та пов'язаної з цим різноманітності форм їх відображення в об'єктах, вибір методів дослідження зумовлений специфікою конкретного матеріалу і в кожному випадку направлений на одержання максимально повної історичної інформації.

В § I розглянуто особливості топографії катакомбних могильників і курганного будівництва. На відміну від носіїв ямної культури, катакомбне населення не створювало грандіозних согийників. У складі курганних груп найчастіше зустрічається 1-3 кургана, які містять катакомбні поховання. Полження останніх визначається, переважно, найбільш високими, домінуючими ділянками місцевості. При цьому, найбільш ранні поховання концентруються вздовж річок та інших водотоків, а в пізньокатакомбний період така прив'язка до водних джерел не спостерігається. В більшості випадків для здійснення поховань використовувалися ямні насипи. Із 302 курганів, влчених у вибірку, до катакомбного часу відноситься спорудження всього 45 насипів. Останні не перевищують у висоту 2,5 м та відзначені просток архітектурною будовою. Пік курганного будівництва спостерігається у пізньокатакомбний час /67% насипів/.

За основу, під час побудови типологічної схеми катакомбних кон-

струпації / § 2 /, було прийнято - ізицю у формі вхідних шахт і камер. В залежності від засобу з'єднання шахт і камер виділялись підтипи. Найбільш ранні споруди / I та 2 типи / характеризують ся значними розмірами, складним архітектурним оформленням /сходишки, заплечики, напдуси, довгі дромоси і т.д./, виразною диференціацією за способом з'єднання. При цьому фіксується їх територіальне розмежування. Так, Т-подібні катакомби частіше зустрічаються у горішній течії р. Орлі та Самари, які територіально межують із районом Донбасу. Більшість Н-подібних катакомб походить з могильників Нижнього /Кільченська група/ і особливо Середнього Приорілля. Слід відзначити, що розміри найбільш ранніх поховальних споруд практично співпадають з розмірами могил ямної культури розглядуваної території. Надалі ці специфічні риси в значній мірі стираються. Ш тип, що відбиває процес "стандартизації" поховальних споруд, завершення якого відзначається у пізньокатакомбний період /IV тип/. Однією із спрощень внутрішньомогильного оформлення конструкцій виявляється стійка тенденція зменшення від I до IV типу кількості праці, затраченої для спорудження катакомб.

З метою визначення положення по ійників було застосовано метод, що одержав найбільш широке розповсюдження у культурно-хронологічному розчленуванні катакомбних поховальних пам'яток, який враховує три основних положення: скорчене на спині, випростане на спині і скорчене на боці. Їх внутрішньогрупова диференціація здійснювалася на основі особливостей положення рук і ніг.

До самостійних груп були віднесені поховання-кочетафи /70 і 80 в нь/, ритуальні поховання, які вміщували лише окремі частини скелета /20 поховань/, перезахоронення з порушенням анатомічної цілісності скелетів /20 поховань/, поховання з положеним покійника лицем униз /5 поховань/.

З метою виділення стійких груп поховань, які відбивають, на наш погляд, культурну неоднорідність катакомбного населення півночі Степового Подніпров'я та Переддніпров'я, була проведена кореляція типів поховальних споруд і обрядових груп поховань. На основі обчислення коефіцієнтів тісноти зв'язку признаков і показників масовості, виділені різновидності були співвіднесені з відповідними стадіями розвитку культури, хронологічного типу: виникненням, розквітом і затуханням. Хронологічна послідовність різновидів встановлювалася за даними курганної стратиграфії, у відповідності з якими вони диференціюються на три хронологічні горизонти.

Дослідження системи просторової орієнтації /§ 4/ ґрунтувалися на визначенні трьохосійневої структури: орієнтація могильника, сектор розташування в кургані, орієнтація поховального. Використовуючи для здійснення поховань в основному ямні могильники, "катакомбники" здійснювали вибір останніх на основі диференційованого підходу. Перевага віддавалась курганним групам, орієнтованим по осях С - З та ПС - ПдЗ; при цьому ПдС - ПдЗ напрямком обминався. Раньокатакомбні поховання конденсуються в ПнС та С секторах, виявляючи стійку тенденцію сполучення поодиноких поховань в кургані. Орієнтація похованих нестійка. Виділяються три ведучі напрямки: ПнС - С /31%, ПдС - Пд /41%/ і ПдЗ - ПдЗ /24%, проява яких пов'язана з культурною неоднорідністю населення півночі Степового Подніпров'я і Переддніпру в раньокатакомбний час і відображає поєднання пізньоямних та катакомбних поховальних систем орієнтації. На середньому етапі спостерігається зміщення поховань в ПдС сектор кургану, при цьому фіксується відсутність єдиної системи орієнтації похованих, що знайшло відображення в II диференціації за територіальним признаком. В пізньокатакомбний час. Провідне місце займає традиція розташування поховань в ПдС секторі, а також встановлюється звичай розташування поховань дугами або по колу навколо центру кургану. В структурній схемі орієнтації похованих відзначаються якісні зміни, основний зміст яких міститься у стійкій тенденції нівелювання відмічених раніш відмінностей і формуванням на цій підставі єдиної системи орієнтації, зокрема, південного напрямку /ПдС - ПдЗ/. Таким чином, в ході розвитку катакомбної культури на території півночі Степового Подніпров'я та Переддніпру в просторовій орієнтації похованих спостерігаються зміни, пов'язані з поступовим переходом від давньоямної до власнокатакомбної системи орієнтації.

В § 5 розглядаються категорії ознак, які відбивають ритуальні особливості поховального обряду. Першу категорію складають ознаки, які характеризуються присутністю в похованні окри, крейди, органічної підстилки. Кількісні зміни внутрішнього змісту цих ритуалів відображають процес еволюції культури, пов'язаний з затуханням ямних традицій і становленням суто катакомбних. Особливо чітко це помітно на прикладі окрового ритуалу. Так, на раньому етапі на основній частині розглядуваної території зберігається явна традиція в застосуванні окри: загальна поширеність і похованого або домішування схи в районі ніг або рук; частота зустрічання - 38-45%. Лише в похованнях Верхнього Приднілля, безпосередньо міжючих з ба-

своєю Сіверського Донця, в окрому ритуалі фіксується утворення нових рис, як в засобах використанні, так і в частоті зустрічання охри /59%. Поступово розповсюджуючись, ця традиція стала на пізньо-катакомбному етапі домінуючою на території півночі Степового Подніпров'я та Переддніпров'я. Для неї характерна значна стандартизація ритуалу. По-суті, утримуються лише два основних засоби: загальна пошипка /53, 1, 2/ та фарбування голови пскірянкою /22%. Широко представлені знаки-символи, виконані окрою на дні камер: округлі або овальні плями перед входом, так звані прями та зигзагові полоси, серцеподібні вігури. Частота зустрічання охри в могилах 59-62%. Ямна традиція частково зберігається лише в пам'ятках Кільченської групи. За частотою зустрічання охри поховання Дніпровського Правобережжя досить близькі до другої традиції, проте їх специфіка, що бере походження в попередньому періоді, не викликає сумніву.

Присутність крейди, вигляді порошка та виробів найчастіше фіксується гурезаю в похованнях раннього горизонту /35%. Форми її застосування в обряді не обмежувались загальною пошипкою порошком дна камер та нанесенням полос та плям. В похованнях крейда зустрічається також у вигляді зерноподібних предметів і конусів та дисків, які використовувались для закриття очей померлого.

Традиція присутності органічної підстилки, сягаючи коріннями до якої поховальної обрядності, має найбільш розвинутий розвиток в ранньо-катакомбний час /51%. На пізньому етапі підстилка фіксується в основному в похованнях, які зберігають ямну традицію трупоположення. Поряд з одношаровими, зустрічаються і складні багатшарові підстилки. Значно рідше в поховальному обряді застосовувався пісок /у вигляді суцільної пошипки/ і глія для обмазки стін і дна поховальних камер, а також у вигляді формованих куточків.

Друга група признаков характеризує матеріал закладів входу поховальних камер в залежності від якого заклади поділяються на: дерев'яні, кам'яні і кістяні.

Найбільш багаточисельну групу становлять дерев'яні заклади /39%, серед яких виділяються наступні типи: 1/ у вигляді вертикально встановлених с. зв'язів, рідше - жердин; 2/ у вигляді горизонтально покладених колод; 3/ щитові /прості та складні/. В двох випадках в якості закладів використовувались дерев'яні колеса повозок. В якості кам'яних закладів /32% використовувались необроблені камені. Лише в двох випадках для даної цілі були застосовані антропоморфні

стели, а також два рази – пам'яті зернотерки. Кістяні заклади /17%/ виконані в основному з допаточних кісток свійських тварин.

Найбільш широко заклади представлені в ранньокатакомбних комплексах /23%. Матеріал виготовлення – дерево та камінь, відзначає ямній традиції спорудження перекриття поховальних споруд. В пізньокатакомбний час фіксується затухання традиції побудови закладів. Широке розповсюдження набувають кістяні заклади, а також з'являється звичай заміни закладів їх імітацією – глиняним порігом, який влаштовувався на дні шахти.

Кістки жертвених тварин присутні в 14% поховань. У відповідності з характером кістяних залишків було виділено чотири види жертвенників і виявлена стійка їх локалізація в поховальній споруді. На ранньому етапі в цілому зберігається співвідношення, характерне для ямних пам'яток району /велика рогата худоба – 39%, мала – 31%, коні – 25%. Затухання на середньому етапі ямної традиції позначилося, зокрема, збільшенням показника присутності залишків коней і скороченням долі малої рогатої худоби. На пізньому етапі, у зв'язку із зміною культурно-історичної ситуації, відмічається різке збільшення частки малої худоби у жертвній їжі.

Остання група признаков характеризує внутрішньомогильні дерев'яні конструкції. На основі різноманітності форми, розмірів, деталей, вони були поділені на три групи: 1/ складні дерев'яні конструкції /"будинки мертвих"/; 2/ настили; 3/ узголів'я.

Глава III присвячена питанням типології катакомбного поховального інвентаря: кераміки, виробів з кременю, каменя, металу, кісток, дерева. В складі поховального інвентаря катакомбних поховань північно степового Подніпров'я виявлено 255 цілих і фрагментованих посудин. В якості основного диференційного признака прийнято відмінності у формі посуду, які відбивають функціональні відмінності /горшки, амфори, чаші, миски/. В залежності від прорізи частин посудів та їх профілю виділяються типи і варіанти.

Найбільш багаточисельну групу складають плоскодні горщики /відділ I/. Горщики категорії I типу А виступають протичною формою ранньокатакомбного горизонту північно степового Подніпров'я та перед-степ, і в цілому виявляється їх стійкий зв'язок з похованнями, в обряді яких фіксуються збереження ямних рис. Характеристика основних морфологічних показників форми і орнамента вказує на їх близькість до кераміки пізнього етапу ямної культури. Горщики подібних форм широко розповсюджені в пам'ятках катакомбної нижньодніпровсь-

кої групи, Поінгуля, Орільсько-Самарського межиріччя. Згахочуть вони широкі аналогії і серед ранніх катакомбного посуду Приазов'я та Подоння.

Горщики типу В мають синкретичний характер. З одного боку, за основними морфологічними показниками вони входять до пізньоямних форм, а з другого – близькі кераміці інгульського типу. В той же час в них фіксуються і певні риси бахмутської кераміки. Формування горщиків типу В проходило під впливом середньодніської керамічної традиції. До окремої групи кераміки відносять ст. великі горщики ріпоподібної форми.

В П відділі об'єднані круглодонні горщики пізньоямного типу. В цілому явна керамічна традиція доживає до пізньокатакомбного часу. Небагаточисельними екземплярами представлені амфори /відділ III/, чашки і миски /відділ IV/. Особливу групу катакомбного посуду складають ритуальні посудини з т.зв. кальцитолою /осеокерамічної/ маси.

Бронзові знаряддя праці представляють небагато чисельну, але достатньо різноманітну категорію предметів: шила, ножі, збр., сокири, різці. Прикраси утворюють більш багаточисельну і різноманітну серію: вискові підвіски /серпоподібні, кільцеподібні, в 1,5 оберту, багатолоткові/, кільцеподібні медальони з вухом для підвішування, литі стержнеподібні підвіски, ципкоподібна шпилька, ложкаподібна підйока, ручні браслети, чамиста р. різних типів. Представлені прикраси знаходять прямі аналогії в комплексі північно-авказької культурно-історичної спільності та катакомбних культурах.

Для катакомбних пам'яток північно-степового Подніпров'я та Переддніпров'я характерна висока частота зустрічання в складі постійного інвентаря предметів кремнеоброблюючого виробництва. Найбільш масову групу знарядь із кремня складають скребки. Крім неві ножі в цілому зберігають явний вигляд. Наконечники стріл характеризуються значною типологічною різноманітністю. В б. похованнях зафіксовані кремневі виробничі чабори м.ис.р.ів.

Наявність місцевої сировинної бази складала сприятливі передумови для розвитку камнеоброблюючого виробництва. У відповідності з функціональним призначенням кам'яний інвентар диференціюється на три основні категорії: 1/ знаряддя праці /образинні плитки, випрямлювачі і т.д./; 2/ збр./кам'яні сверлені сокири, сокири-скипетри, округлі та грушоподібні наперся булави/; 3/ прикраси та культові предмети /підвіски, намисто, вішарі, антропоморфні столи та ін./.

Багаточисельний та різноманітний кістяний інвентар /§ 4/, збері-

гаючий в цьому я ний вигляд, складає характерну рису катакомбної культури півночі Степового Подніпров'я та Передстепу. Шпильки предстаршені двома типами: 1/ з виділеною немодельованою голівкою і гладеньким голкоподібним стернем /4 екз./; 2/ з молотчоподібною голівкою /8 екз./. Кістяні, гладкі та нарізані пронизки, буси, підвіски із просверлених іклів присутні не тільки в ранніх, але і в пізньокатакомбних комплексах. До рідкісної категорії кістяного інвентарю відносять я гадальні фішки /5 шт./. Знаряддя праці представлені проколками /12 екз./, кістяними теслами /3 екз./, гарпуно-гачком.

Велуче місце серед виробів з дерева /§ 5/ займає посуд /чаші, блюда, підноси/. З дерева виготовлялись предмети озброєння, серед яких прослі та складні луки, тревки стріл. До категорії функціонально-утилітарних предметів віднесено луки /4 екз./, ціпок. Землеробські знаряддя представлені кривоградильним плетсм. Свідченням розвитку колісного транспорту є знахідка цілої повозки /с.Боровковка, к.І, п.І7/ і дерев'яних коліс /2 екз./.

Вироби із шкури та рослинних матеріалів /§ 6/ представлені поодинокими знахідками, серед яких сумки різних типів, рештки головного убору, глетені цичовки. Присутні в комплексах раковини використовувалися як прикраси в складі намиста, входили до складу виробничих наборів, не мають слідів попереднього використання.

Глава IV присвячена дослідженню проблем генезису і періодизації катакомбних пам'яток північностепового Подніпров'я та Передстепу. Особливості культурного розвитку катакомбних племен даної території багато в чому пов'язані з тими культурно-історичними процесами, що відбувалися на цій території в попередній час. Саме в ямній культурі простерігається складення своєрідного комплексу ознак як поховального обряду, так і матеріальної культури, що дозволило З.П.Марініні та І.Ф.Ковальовій запропонувати виділення лівобережного придніпровського варіанту давньоямної ЦЮ. Стабільність і стійкість традицій позначилась вже з цього часу етнічної культури, коли в місцеве культурне середовище Дніпровського Передстепу відбувався селекційно-інфільтраційно-етнокультурний процес. Просування носіїв катакомбної культури з первинних районів її складання і пов'язані з цим контакти з місцевим ямним населенням знайшли відображення в постійно зростаючому по інтенсивності впливі з боку перших. Спочатку зміни торкнулися лише другорядних елементів обряду. Далі – більш глибокої сфери духовної та матеріальної культури ямного населення, що відбулося

в змінах положення похованих, їх орієнтації, характеру кераміки та ін. Важливе значення в оформленні катакомбної культури мало сприйняття місцевим населенням самі ідеї катакомбної поховальної конструкції. Різноманітність представлених рис передбачає численність імпульсів впливу із різних районів катакомбної КіО в місцеве древнє ямне середовище. Характерною рисою культурно-історичної ситуації в ямно-катакомбний період на півночі Степового Подніпров'я та в Передстегу є навмисний відбір з боку носіїв ямної культури інкультурних ознак, що включаються у власну систему обряду, а не агільляційне поглинання останніх "катакомбниками". Таким чином, культурним фоном, на базі якого проходило оформлення ранньокатакомбних пам'яток північно-степового Подніпров'я, була ямна культура. Саме м'ягке ямна традиція становить основу в характеристичі ранньокатакомбної культури досліджуваного району. Другим важливим компонентом виступає катакомбна культурна спільність. При цьому сукупність сприйнятих місцевим населенням нових традицій знаходиться в прямій залежності від характеру проникнення їх носіїв, де в свою чергу сформувалося певне локальне відмінності в культурному вигляді пам'яток. Наслідок складних інтеграційних процесів, які проходили на багатоконпонентній основі, сформувалася група пам'яток, яка характеризується наступною сукупністю ознак: домінування традиції укладання покійників у сирчолому стані на спині. Поховальні споруди представлені катакомбами, що складаються із прямокутних, рідше - трапецієподібних шахт з чіткими кутами і такти саме, або овальних камер. Відмічено співіснування паралельного /Н-подібного/ та перпендикулярного /Г-подібного/ способу сполучення шахти з камерою. Характерною рисою катакомб раннього горизонту є складне внутрішнє оформлення: сходники, залічки, пандуси, довгі дромоси і т.д. та наявність обширного внутрішньомогильного простору /шахти 1,6-2,0 x 1,3-1,5; камери. 2, 1-2,6 x 1,3-1,8/. Орієнтація похованих нестійка /НС - ПЗ/. Часто фіксується у поховальному обряді присутність органічної підстилки /51%, рідше - наявність крейди /35%, окали /39%, продуктів горіння /вугіль, попіл/, дерев'яних та кам'яних знарядів, кісток жертвних тварин /19%. Набір поховального інвентаря в значній мірі відповідає ямному. Кераміка в основному представлена двома типами посуду: 1/ круглодонними горщиками і 2/ плоскостінними струнками: горщиками яйцеподібних обрисів. Небагаточисельний кам'яний та кременевий інвентар. Кістяні прикраси представлені моголочкоподібними шпильками, наметами, пронизками, підвісками. Вироби з металу зустрічаються край рідко.

Культурна нестійкість ранньокатакомбного населення північно-степового Подніпров'я і Передстепу обумовила необхідність визначення частки кожного із компонентів в оформленні культурного обличчя цього періоду. В результаті кофляції виділених раніш груп поховань з ознаками обряду. Сили вивзначені для раннього періоду 4 групи - кластери та виявлена ступінь їх схожості. В обряді поховань 1 кластера в найбільш "чистому" вигляді зберігаються явні традиції. В культурному плані до них прилягають поховання 3 кластера, основу яких також складають пізньоявні традиції. Культурна нестійкість поховань 4 кластера пояснюється їх синкретичним характером, тобто поєднанням катакомбних і явних рис обряду. Для поховань 2 кластера встановлюється наявність стійких катакомбних традицій, що дає підстави розглядати останні у зв'язку з безпосереднім проникненням катакомбних груп населення.

Закінчення цього часу свідання ранньокатакомбного комплексу на території, яка вивчається, відповідає розповсюдженню пам'яток раннього /кубкового/ етапу донецької катакомбної культури /за А.М. Скірновим, 1987/, що змінюють ранньокатакомбні переддонецькі пам'ятки в північнодонецьких матеріалах; частково синхронізовані з III періодом /О.В. Ізяско, 1990/ розвитку КК Нижнього Подоння; з I-III групами поховань ранньокатакомбного горизонту Північно-Східного Приазов'я /за С.М. Санжаровим/. В культурному відношенні пам'ятки Передстепу найбільш близькі до ранньокатакомбних груп Нижнього Подніпров'я.

Час існування ранньокатакомбного горизонту встановлюється за датуванням предметів супроводжувального інвентаря, а також на основі синхронізації з ранньокатакомбними пам'ятками суміжних територій і визначається останніми століттями III - початком II тис. до н.е.

Основний зміст середнього етапу міститься в зміні культурно-історичної ситуації в північностеповому Подніпров'ї та Передстві. Розвиток ранньокатакомбної культури, генетично пов'язаної з місцевою явною, було перервано проникненням сюди катакомбних племен, в культурному плані близьких або споріднених носіям інгульської культури. Базові компоненти цієї основи формування комплексу пам'яток обумовила існування довгочасного хронологічного періоду, на протязі якого в результаті складних інтеграційних процесів, продило їх становлення.

Серед типів поховальних споруд і овідне по жоні з'являють катакомби, які складаються з овальних шахт і таких самих камер. Столі-

ція форми поховальних споруд супроводжувалась значним спрощенням внутрішньоомогильного оформлення: зникненням сходинок, пандусів, дромосі і т.д. та загальним зменшенням кількості праці, яка витрачалась на їх спорудження.

Паралельно з традиційним, скорченим укладанням люкційників, отримує широке розповсюдження обряд простягнутої інгумації /40%/. Співіснування в поховальному обряді "рівноправних" традицій тілопокладення викликало полву перехідних форм. Значно рідше зустрічаються поховання у скорченому стані на боці.

Більшість могил концентрується у східній частині кургану, а в орієнтації похованих домінує положення займає піддений напрямок /ПдС - ПдЗ/. Іновації внутрішнього змісту охрового ритуалу відбилися в характері локалізації охри в могилі. Простітжується поступове затухання обрядових дій, пов'язаних з присутністю в катакомбах залишків горіння, органічної підстилки, грейдової посипки. Остеологічний матеріал знайдено в 13% могил. Типологічну основу керамічного комплексу складають горщики з широким стійким дном, максимальний діаметр яких припадає на верхню частину середьобвисокого тулова. Значно рідше в похованнях зустрічається бікмічні горщики струнких пропорцій. Невелику за чисельністю групу складає круглодонний посуд ямного типу. В складі інвентаря широко представлені гироби з каменя та кремня, кістяні прикраси традиційних форм.

Культурна неоднорідність пам'яток середнього етапу знайшла відображення в існуванні трьох основних компонентів, які ще не склалися в одне ціле.

Кластер 5 об'єднує групу поховань, які зберігають тмду традицію груположення. В культурному плані вони найближче стоять до групи раньокатакомбних поховань, генетично пов'язаних з пізньою ним населенням /кластери 1 та 3/. Одночасно процес культурної деструкції явної обрядності, що отримав свій подальший розвиток на середньому етапі, відбився в "розмиванні" с.йкого набору обрядових ознак, характерних для попереднього періоду. Це, в свою чергу, дозволяє віднести ці поховання, в історичному плані, до затухаючого типу.

Слідуюча група /кластер 6/ представлена похованнями т.зв. інгульського типу. Масовість їх розповсюдження та відсутність стійкої частоти /стандартизації/ ознак обряду, дозволяє розглядати цю групу як тип, що розвивається. Агитивне протікання процесів культурного оформлення типу дає можливість припустити наявність місцевого кр.ріння його складання, що в свою чергу, дозволяє поставити питання

про виділення цих пам'яток в локальну голубовську групу /І.Ф.Ковальова, 1983 /, як одного з компонентів обширної культурної провінції.

В останню небагаточисельну групу /кластер 7/, об'єднані похоронні, основні риси яких та склад супроводжувального інвентаря вказують на їх культурну близькість донецьким поховальним комплексам. В цілому, середній етап розвитку катакомбної культури північно-степового Подніпров'я та Переддніпров'я може бути синхронізований з донецькими пам'ятками Нижнього Подгілля /С.М.Братченко, 1976/, з першим /павловським/ етапом середньодонської культури /за О.Т.Синюком, 1983/. В Нижньому Подніпров'ї виділений етап відповідає по дати зміни ранніх катакомбних пізніми комплексами. Таким чином, на основі існуючих хронологічних паралелей, середній етап може бути датований ХХ - ХУІІІ ст. до н.е.

Культурний зміст третього етапу визначається формуванням єдиного пласту пізньокатакомбних пам'яток. Процес їх становлення супроводжується глибокими змінами у всіх сферах суспільного життя катакомбного населення. В поховальному обряді домінуюче положення займають катакомби з круглими в плані шахами та овальними камерами. Відмінність поховальних конструкцій пізнього етапу міститься не тільки в їх формі, а й у зміні внутрішньомогильної організації простору, в бік його згичного спрощення: зникає простінок між камерою і шахою; в шахтах відсутні сходинки, залічки і т.д. Основна характерна риса пізніх катакомб полягає у встановленні стандартів як форм, так і їх розмірів /шахта - 0,9-1,1 м, камери - 1,7-2,4 x 1,1-1,6/. Встановлюється домінування витягнутої традиції інгумації. Широке розповсюдження стримують ритуальні поховання, які містять окремі частини кістяка покійника, символічні поховання /кенотафи/, а також традиція повторного використання поховальних камер. На фінальному етапі з'являється декілька схем розташування поховань в кургані: по колу і як її варіант - дугою, лінійна та групова системи. В орієнтації похованих переважає південний напрямок. Скорочується кількість всіх видів надгробків. Розповсюджується звичай їх заміни глиняними порожками. Візначається і висхідний різень розвитку охрового ритуалу. В окремих випадках охровим плям на дні камер надано форми певних знаків-символів, в керамічних матеріалах переважають нелінійні горшки приємкуватих пропорцій. Рідко зустрічаються амфори і чаші. Як результат глибокого контакту в степових передкавказьких /ма-

ничських/ племен з лісостеповим населенням слід розглядати головну в Дніпровському Передстві великих горщиків різноподібних форм. Особливістю пізнього етапу є присутність в інвентарі ритуальних казичозих посудів, найбільш висока частота зустрічання зброї. Досягнутий рівень ремісничої спеціалізації виробництва отримав відображення з різномасштабними похованнями майстрів-ремісників.

Кластер 8. Випростані на спині покійники, що визначають культурну специфіку пізнього етапу, генетично пов'язані з групою випростаних поховань попереднього етапу. Традиція скороченого на спині тілопокладених, сягаючи пізньоямної обрядності, доживає до фінальної стадії катакомбної культури /кластер 9/. Скорочення кількісного представництва їх на пізньому етапі супроводжувалося втратою культурної цілісності. Значні культурні зміни, що намітилися в пізньокатакомбний період в дніпро-донському ареалі внаслідок взаємодії цілого ряду факторів, викликали появу на території півночі Степового Подніпров'я та в Передстві етнокультурних комплексів. Для небагатовисловних поховань, які увійшли до кластеру 10, відмічається відсутність культурної єдності, що знайшло відображення в нестійкості ознак обряду. Завдяки культурній специфіці, вони не виявляють стійких зв'язків як з іншими групами пізнього етапу, так і з поховальними попередніх періодів.

В цілому пізньокатакомбні пам'ятки північностепового Подніпров'я та Передстепу знаходять широкі аналогії у комплексах обширної території від Приазов'я до Подунав'я, складаючи єдиний культурно-хронологічний горизонт. Верхня межа існування катакомбної культури на території, що розглядається може бути визначена по змінюючим їх пам'яткам культури багатокружкової кераміки рубежем ХІІІ - ХІІ ст. до н.е.

Закличення. В процесі дослідження поховальних пам'яток катакомбної культури північностепового Подніпров'я та Передстепу було створено і використано програму обробки даного виду археологічних джерел із застосуванням формалізовано-статистичних методів, яка включає послідовне вивчення окремих форм прояву ієрархічно організованих підсистем поховального обряду. Це, в свою чергу сприяло створенню емпіричної бази даних, яка забезпечує можливість переходу від фіксації окремих показників культурного рівня до виявлення загальних стійких закономірностей розвитку стародавнього населення України. В дисертаційній роботі основний наголос зроблено саме на розгляданні еволюції культурно-історичного змісту катакомбного суо-

пільства північностепового Подніпров'я та Передс.епу в хронологічному зрізі, визначенню ступеня спадковості і характеру культурних впливів та новацій. Під час аналізу наявних матеріалів, на основі кореляції обрядових ознак, було виділено стійкі обрядові групи, які характеризуються внутрішньообрядовою єдністю показників, що відбиває етнічну неоднорідність носіїв катакомбної культури району. У відповідності з даними курганної стратиграфії, обрядові групи було диференційовано за трьома хронологічними горизонтами і широко розкрито внутрішній зміст кожного з них.

Основні положення дисертації опубліковані в наступних роботах:

1. Погребения эпохи ранней и средней бронзы в курганных группах Среднего Приорелья // Проблемы археологии Поднепровья. Днепропетровск, 1984. С.3-24 /в соавторстве с Мариной З.П., Морковиной И.В./.
2. Курганы эпохи бронзы Среднего Присамарья // Проблемы археологии Поднепровья. Днепропетровск, 1986. С.4-35 /в соавторстве с Мариной З.П., Ромако В.А./.
3. Курганы эпохи бронзы у села Паловка // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы. Днепропетровск, 1988. С.5-19 /в соавторстве с Мариной З.П., Ромашко В.А./.
4. Новые погребения мальчского типа в Днепровском Левобережье // Проблемы археологии Поднепровья. Днепропетровск, 1989. С.50-51 /в соавторстве с Мариной З.П./.
5. Курганный могильник у с.Дербки // Исследования по археологии Поднепровья. Днепропетровск, 1990. С.22-33 /в соавторстве с Мариной З.П., Ромашко В.А., Войтков П.В./.
6. К вопросу о северокавказских импортах в катакомбной культуре Предстепья // Охрана и дослідження пам'яток археології Полтавщини. Полтава, 1990. С.99-100.
7. К вопросу об использовании охры в катакомбных погребениях // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности. Запорожье, 1990. С.7-99.
8. Типология катакомбных погребальных сооружений Орельско-Самарского междуречья // Проблемы археологии Поднепровья. Днепропетровск, 1991. С.89-99.
9. Изделия из металла в катакомбных погребениях Днепровского Предстепья // Проблемы археологии Поднепровья. Днепропетровск, 1992. С.84-101.
10. Работы лаборатории археологии Поднепровья ДГУ в 1991 г. // Археологический вестник. 1992. № 3. С.11-12 /в соавторстве/.

ФІЩЕНКО Євген Леонорович

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРІД НАСЕЛЕННЯ КАТАКОМЕНОЇ КУЛЬТУРИ
ПІВНІЧНОСТЕПОВОГО ПОДНІПРОВ'Я ТА ПЕРЕДСТЕПУ
/дослід вивченні з застосуванням формалізовано-
статистичних методів/

- 07.00.06 - археологія
07.00.09 - історіографія, джерелознавство та
методи історичного дослідження

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня:
кандидата історичних наук

Підписано до друку 19.07.1993 р. формат 60x84/16
Папір для множувальних апаратів. Печать офсетна.
Обсяг I уч.видав.арк. БЕЗКОШТОВНО
Обсяг 0,93 умов.друк.арк. Заголовлення № 297. тираж 100 екз.

Ротопронт ДДУ, 320050, м.Дніпропетровськ, вул.Козакова, 4-б.

465803

AB 27.841

AB 27.841